SISSEJUHATUS
PEREPILT

VANADE KREEKLASTE MAAILM OLI JUMALUSI täis: orgudes ja ojades elasid nümfid, meresügavused olid koduks nereiididele ja metsades uitasid saatürid. Maapõue sügavustes elutsesid vangistatud titaanid; olid tiivulised harpüiad ja olid sireenid. Seda taltsutamatut jumalate hulka ei saanud kuidagi hallata ega isegi kokku lugeda, kuid kreeklased uskusid, et nad kõik alluvad peajumal Zeusile ja tema lähisugulastele, kes elavad koos temaga Olümpose mäel. Kaksteist Olümpose jumalat olid Vana-Kreeka kõige tähtsamad jumalused ja neil oli voli kõikjal ringi rännata. Ei nümfid, nereiidid ega saatürid saanud oma kodukohast lahkuda, kuid Olümpose jumalad pidasid oma koduvallaks kogu maailma ja nõudsid, et neid kummardataks igal pool, kuhu nad läksid: näiteks Homeros kirjeldas nende reise kaugele Aafrikasse ja Põhja-Euroopasse. Osaliselt pakuvad Olümpose jumalad niivõrd paljudele huvi sellepärast, et neist mõeldi alati kui universaalsetest jumalustest.

Vana-Kreekas võrsus iga jumala isiksus mitmest lättest. Nende lätete hulgas olid kohalikud kultused oma eripäraste rituaalide ja

ainuomase õhkkonnaga, jumalate taevased nimed paljude võimalike seletustega, inimeste seas ringlevad luuletused ja lood ning jumalaid kujutavad maalid ja skulptuurid, eriti kultusotstarbelised kujud templites. Need elemendid moodustasid vanakreeka maailmas üha uusi ja uusi kombinatsioone: erinevaile jumalaile omistati sarnaseid kultuseid; luule ja müüdid levisid kiiremini kui uusi riituskombeid omaks võeti ning jumalate kujutised ületasid isegi keelebarjääre. Kõige selle tõttu on Olümpose kaheteistkümne jumala lõplikke ja üldtunnustatud kirjeldusi peaaegu võimatu taastada. Alati on tarvis iga konkreetse teksti, eseme ja ilmumispaiga üksikasju hoolikalt uurida ja samas meeles pidada, et erinevate allikate ja kogemuste suhted muutusid pidevalt.

Kaheteistkümneliikmelise grupina kohtab Olümpose jumalaid põhiliselt luules ja kunstis. Jumalaist võimsaim oli Zeus, kuid temagi ei olnud kõikvõimas, kuna vajas ja ihkas oma perekonna seltsi. Sellepärast pidi ta, nagu kõik patriarhid, leppima võimu ja mugavuse ebakindla kompromissiga. Oma Olümpose mäel kõrguvalt troonilt valitses ta kogu maailma, kuid sealsamas pühal mäel õõnestas ta perekond pidevalt ta võimu. Tema abikaasa Hera pani pahaks ta armulugusid, esitas mehele nõudmisi ja vahetevahel isegi meelitas ta pettusega oma tahtmist tegema; tema vend Poseidon nõudis lugupidamist; tütar Artemis meelitas talt kingitusi ja lubadusi välja; poeg Apollon innustas teda, kuid hoidis ka vaos; väike Hermes ajas teda vaatamata kõigile oma sõnakuulmatustele naerma. Vahetevahel pildus Zeus ähvardusi ja välgunooli: tal oli vaja oma perekonnale meenutada, et vaid tema üksi on universumi valitseja. Kuid sellised pursked olid põgusad ja tulutud, sest just Zeus ise eelistas pereelu lakkamatuid kompromissiotsinguid ainuvõimu üksildusele. Pärast vägevaid tülisid otsisid jumalad suure nektarist ja ambroosiast tulvil pidulaua ümber lepitust, narritasid üksteist, laulsid ja naersid koos – kuni lõpuks ära leppinud Zeus ja

1. Parthenoni friisil kujutatud Olümpose jumalad. Kontuurjoonistus. Keskel aset leidvast rituaalist vasakule liikudes: Zeus (1), Hera ja ta kõrval seisev teenija (2), Ares (3), Demeter (4), Dionysos (5) ja Hermes (6). Rituaalist paremale: Athena (7), Hephaistos (8), Poseidon (9), Apollon (10), Artemis (11) ja Aphrodite (12), kelle põlvede vahel on Eros. Kompositsiooni keskel ulatavad kummardajad jumalanna Athenale riüi.

Hera oma magamistuppa eraldusid.[2]

Tänapäeval võib seda tarmukat perekonda hõlpsasti kohata Londonis, kus neile saab endiselt osaks pidev ja pühendunud tähelepanu. Iga päev kõnnivad sajad inimesed mööda Great Russell Streeti, ronivad üles Briti muuseumi juurde viivast trepist, pööravad suveniiripoe juurest vasakule ja kõnnivad otse saali nr 18, kus paikneb peaeksponaat Elgini marmorkujud. Sellelt vaatavad külastajatele vastu kaksteist troonil istuvat Olümpose jumalat. Tegu on Parthenoni friisiga, mille kujundamist juhtis 5. sajandil eKr Pheidias ja mis näitab jumalaid ümbritsetuna suursugusest ratsaväe, kaarikute, väljapaistvate kodanike, muusikute, naiste, ametnike, veiste ja lammaste rongkäigust. See kogukondlik usutalitus kulmineerub jumalanna Athenale rüü kinkimise rituaaliga.[3] Tänapäeval ümbritsevad neid iidseid jumalakummardajaid omakorda nüüdisaegsed imetlejad, kes samuti aukartlikult pühade olendite eest mööda kõnnivad. Friisil kujutatud stseeni juures on kõige heidutavam see, et näib, nagu puuduks jumalatel neile austust avaldavate inimeste vastu igasugune huvi. Näeme neid külg-

vaates, nad istuvad troonil ja kõnelevad üksteisega, samas kui nende koosviibimise keskpunktis – või Pheidiase-aegse kunsti tavade kohaselt pigem selle ees – viivad austajad läbi oma rituaali. Friis näitab jumalate ja surelike vahelisi suhteid üsnagi nukras valguses, sest Athena ei pane kingitust tähelegi, vaid vestleb enda paremal käel istuva Hephaistosega lihtsalt edasi. Ometi annab just see, et jumalad on inimeste tasandil toimuva suhtes nii ükskõiksed, meile kütkestava võimaluse neid oma tahtmist mööda uurida ja vaadelda, kuidas Olümposel omavahel suheldakse.

Rituaalsest kingituse tegemise stseenist vasakul vaatavad Zeus ja Hera teineteisele silma. Hera kergitab oma pruudiloori. See liigutus jäljendab iidse Ateena pulmatseremoonia võtmehetke, kui pruut loori tõstab ja oma pale abikaasale paljastab, ning rõhutab Hera staatust Zeusi abikaasana. Murettekitaval kombel sõltub kreeklaste väitel kogu universumi tasakaal Zeusi ja Hera abielust. Kõik teavad, et nende kahe jumala suhted on keerulised: Zeus on paadunud abielurikkuja, kes võrgutab või vägistab jumalannasid, naisi või poisse nii, kuis tuju tuleb; Hera reageerib omakorda kas alistumise, solvumise, viha või salakavalusega. Tema meeleolumuutustes on midagi õelat ja ebastabiilset ning Zeus mõistab, et ei saa teda usaldada – ja ometi õnnestub naisel nii mõnigi kord Zeusi alt tõmmata, eriti kogu Olümpose perekonna toel hurmavat naisukest etendades. Nende ainus poeg Ares on üpris asjakohaselt mõttetu sõja kehastus. Hera kõrval seisab nooruke teenijanna, kes Aresele koketselt silma teeb; sõjajumal omakorda istub neiu poole seljaga, enesessetõmbunud ja rahutu. Ta käed on ümber parema põlve põimitud ja tallad ei puuduta maad; näib, nagu oleks ta valmis iga hetk lahkuma. Tegelikult polegi tal Olümposel midagi teha, välja arvatud siis, kui tal õnnestub armastusjumalanna Aphroditega voodisse pugeda. Zeus arvab omaenese poja Arese kohta: „Vastikuim mulle sa kõikidest muist siin Olümpose hoo-

neis“.[4] Ta ei suuda ära oodata, kuni temast lahti saab.

Aresest vasakul istub üksik kurblik jumalanna ootusrikkas poosis, lõug peopesale toetumas. See on põllutööjumalanna Demeter. Ta kannab oma venna Zeusi peale vimma, kuna too andis ta võluva tütre Persephone allilma valitsejale Hadesele naiseks. Nüüd ootab ta kannatlikult tütre külaskäiku, mis toimub vaid korra aastas, kevadel. Demeter kannab alati hoolt, et loodus õilmitseks, kui tütar lõpuks Hadese süngest kuningriigist lahkub. Demeter jagab paljude emade kurbust: vanas Kreekas abiellusid tüdrukud noorelt, neljateist-viieteistaastaselt, enamasti kaks korda vanemate meestega. Võluva Persephone ja inetu Hadese lugu oli iidsele rahvale tuttav.[5] Ahastus tütre äraoleku üle mürgitab Demeteri suhteid Zeusiga. Demeter külastab püha mäge vaid harukorril ja tuleb alati üksi – Persephone ja Hades on surnute ligiduses viibimisest saastunud ega kuulu Olümposele. Parthenoni friisil hoiab Demeter käes tõrvikut, millega ta Persephonet otsis, kui tütar esimest korda allmaailma kadus. Tõrvik hakkas sümboliseerima tema salariitusi, Eleusise müsteeriume, mille käigus ateenlased õppisid Demeterilt ja Persephonelt, kuidas ületada surma piiri ja minna läbi Hadese värava.

Demeteri vasakul käel kergitab rõõmsameelne jumal veinikarikat. See on Zeusi ja Semele poeg Dionysos. Semele oli surelik naine, kes Zeusi kohates ereda leegiga süttis ja senini lõõmab. Dionysos on vaid pooleldi jumalikku päritolu ja võitleb tunnustuse nimel, eriti kuna kummardajatel võtab ta võimete tunnistamine sageli aega. Ta on seksiorgiate ja purjutamise jumal. Sellised kogemused panevad ka harilikud surelikud end põgusalt jumalikuna tundma, kuid ei sisenda tingimata austust. Ülbed noored mehed üritavad vahetevahel sellele jumalale karskuse ja kasinusega vastu seista, kuid lõpuks saavad nad jumala ja tema järgijate käe läbi hukka. Dionysose koht Olümposel on mõnevõrra vastuoluline:

kõik kreeklased ei pea teada sugugi kaheteistkümne peajumala hulka kuuluvaks. Mõned leiavad, et Heraklesel on sellele aule suurem õigus, sest kuigi ka tema on Zeusi ja sureliku naise poeg, sai ta vähemalt hakkama kaheteistkümne võimatu vägitükiga, selle asemel et õhutada purjutamist, seksuaalset lodevust ja taltsutamatut käitumist.

Friisil nõjatub Dionysos oma lemmikvenna, Zeusi ja vähema jumalanna Maia poja Hermese õlale. Hermes on olümplaste perekonnas noorim ja käitub nagu sõnakuulmatu laps: ta varastab, valetab, teeb trikke, kuid ei saa kunagi karistada. Tõepoolest, ta on vembumeeste ja varaste muretu jumal – vanakreeka keeles kutsuti varastatud asja *hermaion*'iks, Hermese asjaks. Hermes on nii Olümpose kui ka allmaailma jumalatele ühtviisi kallis ja talitab sageli kahe sfääri vahel vahendajana. Ta ei saa kannatada nagu Demeter ega jää lõksu nagu Persephone, vaid ületab piiri kergesti. Oma võimet kõik tõkked ületada kasutab ta selleks, et jumalate ja surelike sõnumeid edasi toimetada. Tõlgid on tema kaitse all: edukas suhtlemine võõraste ja vaenlaste, jumalate ja surnutega on kõik Hermese töö. (Veel tänapäevalgi annab termin „hermeneutika" tunnistust ta erilistest tõlkimisvõimetest.) Hermes on kõigile kallis. Parthenoni friisil nõjatub Dionysos ilmselge sundimatusega ta õlale, samas kui Hermes ise istub jumalaterea otsas, pilk ateenlaste rongkäigul. Jumalate ja surelike vahel – täpselt seal talle olla meeldibki.

Teisel pool kingituse toomise stseeni pöörab Athena teda meelitama mõeldud rüüle selja. Ta suurejooneline ja lõõgastunud maneer peegeldab Zeusi oma. Athena ja Zeus on üldiselt ühte meelt – ja see pole ehk ka üllatav, arvestades, et Athena sündis sõna otseses mõttes Zeusi peast. Kummardajatele tähelepanu pööramata vestleb Athena sepatöö ja käsitöö jumala Hephaistosega. See paar tasakaalustab teisel pool istuvaid Zeusi ja Herat. Sobivus pole mitte

ainult visuaalne, vaid ka müütiline: just nagu Zeus sünnitas Athena, sai Hera Hephaistosega üksi maha. Mõned seletused väidavad, et kuna Hera mehe seemet ei pruukinud, kukkus järglane välja lombakas ja inetu; teised oletavad, et Hephaistose saabumisest raevunud Zeus viskas tolle Olümpose mäelt alla ja tegi ta nii igaveseks sandiks. Kreeka müüdid põimivad erinevaid lugusid paindlikult ümber ühe ja sama algtaju: et Hephaistose lombakus on kuidagi seotud ta isatu sünnilooga. Nagu tema kasuvend, nii on ka Athena kunstide ja käsitöö patroon: tema aladeks on laevaehitus, kaarikute valmistamine, villaketrus, kangakudumine ning teised tehnilisi oskusi ja keerukaid teadmisi nõudvad tegevused. Isegi sõjas eelistab ta taktikat ja distsipliini. Arese moodi hullust, mõrvarlikust raevust on ta puutumata. Athena ja Hephaistos sobisid hästi Ateena kui edumeelse ja uutele tehnoloogiatele alti linna kaitsejumalateks. Tegelikult oli ateenlastel nende kahe jumaluse kohta oma eriline müüt: nad väitsid, et Hephaistos üritas kord Athenat vägistada, kuid purskas oma seemne tolle reiele ning kui seeme maha pühiti ja seal mullaga segunes, sündisid sellest esimesed ateenlased. Müüt väljendas ateenlaste ja nende kaitsejumalate vahelist lähedast suhet: Athena oli niivõrd nende ema, kui neitsi seda olla saab.

Athena ja Hephaistose paremal käel asub Parthenoni friisil karmiilmeline habetunud jumal. See on Poseidon, keda Ateenas samuti suure au sees peeti. Ta üritas ateenlastele hobust kingituseks pakkudes nende kaitsejumalaks olemise au endale saada, kuid Athena trumpas ta päitsete ja kaarikuga üle. Seejärel pakkus ta neile meresoolaallikat, kuid Athena oliivipuu osutus jällegi ihaldatumaks. Athena aitab loodust taltsutada ja inimvajadustele allutada, kuid Poseidon on vägivaldne kui loodusjõud. Zeusi enese vennana ja mere isandana on ta võimas jumalus, keda tuleb äärmise aupaklikkusega kohelda. Poseidoni poole palvetatakse üldiselt soovidega, et ta midagi tegemata jätaks – et ta ei hukutaks laeva

2. Detail Parthenoni friisilt: Poseidon, Apollon ja Artemis.

või põhjustaks maavärinat, või et ta sellised vintsutused vaenlastele kaela saadaks. Lühidalt öeldes on Poseidoniga pahuksisse minek vägagi hädaohtlik. Poseidoni vennapoeg Apollon tema kõrval näib sellest teadlik olevat: ta näol on aupaklik ilme nagu noorel mehel, kellele peab manitsuskõnet karmi olekuga onu.

Apollon on Zeusi kauneim ja muljetavaldavaim poeg, kuid kõrgeima ameti jaoks ei ole ta kõlblik kandidaat, kuna on sündinud väljaspool abielu: tema emaks ei ole mitte Hera, vaid alam jumalanna Leto, kes pidi sünnitamiseks ohutu koha otsinguil läbi sõitma terve Egeuse mere piirkonna. Igal pool kardeti Hera armukadedat raevu ega söandatud Apolloni tulevast ema vastu võtta, kuid lõpuks leidis ta pelgupaiga lagedal Deelose saarel. Apollon peab oma isast lugu ja teab, et tolle järeltulijat ei saa temast kunagi. Selle asemel on ta Zeusi eestkõnelejaks maa peal: tema kaitse all on prohvetid

ja ennustused. Ta peab lugu ilust ja mõõdukusest, muusikast ja tõest. Tema kaksikõde ta paremal käel armastab samuti muusikat ja tantsimist, kuid on äärmuslikuma loomuga: Artemis jumaldab ka metsloomi ning jahipidamist ja laskmist. Ning ta vihkab mõtet, et mõni mees ta taltsutada võiks. Nii on ta isa Zeus kinkinud talle igavese süütuse. Parthenoni friisil on tal juuksed kuklasse seotud nagu noorele tüdrukule sobilik ning ta katab oma rindu rüüga – see liigutus on ühtaegu seksikas ja häbelik. Aphrodite tema kõrval võis tast kaunim olla, kuid Pheidiase friisilt me seda enam välja ei loe, kuna aeg on ta näojooni murendanud. Teame vaid, et ta osutab kellegi poole rongkäigus ja hoiab väikest Erost oma põlvede vahel. Kehakeelest loeme välja ta eesmärgi: usupühad olid üks väheseid hetki vanas Ateenas, kus omavahel mitte seotud mehed ja naised võisid kohtuda ning koos aega veeta. Kreeklased tundsid kahtlemata, et Aphrodite ässitas Erose sageli päriselus jumalakummardajate keskele, just nagu ta Parthenoni friisil näib teha kavatsevat.

Parthenoni friisil on kujutatud vaatajatele hõlpsasti äratuntavad tegelaskujud: hävitava abielu kütkesse kammitsetud mees ja naine, rahutu noormees, ema, kes igatseb taga oma abielus tütart, habetunud onu, kes vennapojale nõu annab, noor tüdruk, kes äkitselt oma tärkavatest rindadest teadlikuks saab. Sel tasandil tunduvad kreeka jumalad meile tuttavad, kuna nad on lihtsalt üks perekond. Kuid tuttavad on nad ka teisel põhjusel: nad on ajaloos antiikajast kuni tänapäevani välja pidevalt kohal olnud. Kui Kreeka roomlaste võimu alla langes, said jumalad uued nimed, kuid nende iseloomulikud jooned jäid samaks. Ning vaatamata kõigile järgnenud epohhide maskeeringutele on nad tänapäevalgi äratuntavad.

Nagu friisil kujutatud jumalad, nii on ka Parthenon ise mitu korda muutunud. Tempel ehitati 440.–430. aastatel eKr, ateenlaste võimu ja enesekindluse haripunktis. Umbkaudu neli aastaküm-

met varem olid kreeklased igasuguse tõenäosuse kiuste alistanud Pärsia väed. Pärsia sõdade kuulsad lahingud – Maratoni, Termopüülide, Salamise ja Plataia lahing – tõestasid, et kreeklased suudavad ka arvulises vähemuses ja poliitiliselt lõhestatuna oma aja suurimale impeeriumile vastu panna. Enne taandumist tekitasid pärslased aga märkimisväärset kahju. 480. aastal eKr vallutasid nad Ateena ja panid selle põlema. Nii hävis linna tähtsaim monument – Athena tempel akropoli tipus. Parthenon ehitati selle varasema hoone asemele ja kavandati ateenlaste uhkuse ülimaks sümboliks. Athena Parthenos ehk neitsi Athena oli templi ja linna kaitsejumalanna ning teda ei olnud võimalik alistada.

Friisil olev protsessioon kujutas rongkäiku, mille ateenlased oma kaitsejumalanna auks linna kõige tähtsamate pidustuste käigus korraldasid. Iga aasta juulis tulid linlased kokku ning kõndisid rituaalses järjestuses läbi linnaväravate ja üle peaväljaku, rühkisid üles akropolile ning peatusid Parthenoni ees. Seal tõi noor tüdruk Athenale anniks peene rüü, mille olid kudunud kuus spetsiaalselt selleks ülesandeks välja valitud naist. Pärast sooritasid ateenlased iidsete religioonide tähtsaima riituse – ohverduse. Nad tapsid loomi, ohverdasid nende luud ja rasva jumalatele, küpsetasid vardas liha ja sõid selle suure kogukondliku pidusöömingu käigus ära. Kuivõrd antiikmaailmas oli toidu säilitamine keeruline, olid usupidustused ideaalne võimalus süüa palju liha, kuni see veel värske oli. (Komöödiakirjanik Aristophanes seostas Athena pidustusi eelkõige seedehäiretega.) Paljude sajandite vältel jäljendas Parthenoni friisile raiutud inimeste ja kariloomade rongkäiku selle ees toimunud usuriitus: ateenlased avaldasid templi ees oma kaitsejumalannale austust ning nägid friisil kujutatud figuurides ka iseendid. Kuid 5. sajandil pKr, tuhat aastat pärast ehitise rajamist, muudeti Parthenon kirikuks – kristlikuks kirikuks, mis oli pühendatud ühele teisele *parthenos*'ele, neitsi Maarjale. Olümpose jumalad elasid

selle üle ja jälgisid oma surematute silmadega nüüd uusi rituaale. Möödus veel tuhat aastat ning nad olid taas tunnistajaks pöördele: 1460. aastate alguses muutsid osmanid kiriku minaretiga mošeeks. Jällegi pääsesid jumalad friisil terve nahaga.

Ohtu sattusid nad aga 1687. aastal, kui veneetslased Ateenat piirasid ja Parthenoni mošeed pommitasid. Osmanid ladustasid piiramise ajal hoones lõhkeainet, nii et ehitis lahvatas tabamust saades suure leegiga põlema. See, et veneetslased itaalia renessansi kiiluvees Parthenoni õhku lasid, näitab ilmekalt lihtsat tõsiasja: sõdurite ja poliitikute prioriteedid ei kattu alati õpetlaste ja kunstnike omadega. Ometi ei surnud renessansi ideaalid veneetslaste suurtükitule all. Kindral Francesco Morosini isiklikult imetles äsja hävitatud friisi fragmente ja võttis neid sõjasaagina kaasa. Üle saja aasta hiljem, 1806. aastal, käis sama rada lord Elgin: ta viis kaasa kõik Parthenoni tükid, mis tal leida oli õnnestunud, ja müüs need Briti muuseumile maha. Seal muuseumis on need praegugi, kuigi see ei pruugi igavesti nii jääda. Kreeka valitsus nõuab tungivalt, et Elgini marmorkujud viidaks tagasi Ateenasse, kus neid on ootamas uus muuseum. Parthenoni taieste tagastamise üle käiv vaidlus on keeruline. Kõne all on hinnangud kunsti terviklikkuse, rahvusliku suveräänsuse ja sama olulisel määral ka turismitulu kohta, sest kindlasti käivad antiikjumalate kannul uudishimulikud külastajad. Kuid üle kõige ilmneb vaidluse käigus sügavam tõde: praeguseks tunnevad Olümpose jumalad end Londonis sama koduselt kui Ateenas või tegelikult ükskõik kus mujal.